Ю. М. Кочубей

ТЮРКСЬКІ НАРОДИ КОЛИШНЬОГО СРСР У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНИХ УКРАЇНИ

Географічне положення та історичні обставини України викликали закономірне зацікавлення в нашій країні до своїх найближчих сусідів тюрків, що знайшло своє відображення вже в літописах часів Київської Русі. Сусідство і воєнне протистояння з Османською імперією, включно з Кримом, вимагало особливих знань, щоб протистояти загрозам. У цю епоху головну роль відігравали праці, не завжди об'єктивні, західних мандрівників, деяка інформація надходила із записок прочан-українців, у яких сприйняття стосунків з турками і татарами в основному було емоційним. У польській державі в той час також циркулювали різного роду памфлети, що закликали до єднання всіх християн для боротьби проти османської експансії. Пізнавальне значення їх було невисокого рівня. Українські теологи брали участь як в антиісламській (С. Оріховський, Й. Галятовський), так і в туркофільській полеміці (автор "Перестороги", Захарія Копистенський).

Поступово сходознавство як наука відділилося від релігії, в Росії збереглася тільки місіонерська наука, основним центром якої була Казань. Характерною рисою українських священнослужителів-місіонерів, випускників Київської духовної академії, був потяг до вивчення мов аборигенів. Яскравий приклад – єпископ Веніамін (Пуцек-Григорович) (1706–1783), випускник Київської духовної академії, котрий, майже все життя працюючи на різних посадах в Казанській єпархії, серйозно зайнявся вивченням чуваської мови, внаслідок чого з'явилася перша граматика чуваської мови, яка була надрукована в церковному виданні без імені автора (СПб., 1769). Називалася вона "Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского язика". 180-ліття її виходу у світ викликало інтерес серед російських істориків мовознавства [Сходознавство і візантологія… 2011, *60*]. Зацікавленням до східних мов відзначалися також польські засланці родом з України, що опинилися в Сибіру (С. Ястремський, Ф. Кон та ін.).

У XIX ст. українці зробили значний внесок у дослідження етнографії, літератури та історії азербайджанського народу, хоча історична доля двох наших народів склалася так, що вони небагато могли знати один про одного. Тільки в XIX ст. з'явилися українці, які через обставини опинилися в Азербайджані і відчули любов та повагу до культури його народу, зрозуміли її велич та світове значення і конкретними справами намагалися зробити її надбання доступними світові, хоча б через російську мову.

Перше місце серед таких подвижників займає Микола Гулак (1822–1899), один із членів Кирило-Мефодіївського братства, який після відбуття покарання жив і працював у Криму і на Кавказі, а останні роки життя провів у Гянджі. Його захопила творчість Нізамі, і він пише про нього статтю «Про знаменитого перського поета Нізамі Гянджійського і його поему "Похід русів проти Бардаа"» [Марченко 2001, *351–366*].

У 1887 році з'являється в "Русской старине" його стаття "Адольф Петрович Берже як орієнталіст", у якій він вміщує інформацію про Вагіфа, Фатх-Алі Ахундова, Ашик-Пері. М. Гулак високо оцінив творчість Ахундова, стежив за нею і популяризував її на Заході. Сам же переклав одну з його п'єс німецькою мовою. Зокрема, він написав статтю "Дві турецькі комедії Мірзи Фетх-Алі Ахундова і становище мусульманської жінки",

що з'явилася в "Новом обозрении". Взагалі, його статті в "Новом обозрении" (Тифліс; виходило з 1884-го по 1905 рік) були внеском в азербайджанську публіцистику.

Але найбільше М. Гулак відомий тим, що вперше з оригіналу переклав прозово російською мовою поему Фізулі "Лейлі і Меджнун" (1886–1887). Частина її була опублікована з паралельним азербайджанським текстом у газеті "Кешкуль" (вересень 1887 р.) [Марченко 2001, *351–366*].

Дослідник А. Сеїд-Заде підкреслює, що М. Гулак достатньо знав азербайджанську, а також перську мови, щоб узятися за переклад поеми Фізулі. Допомагав йому в цьому азербайджанець Джелал Унсі-Заде.

Пізніше, у віршах, на основі тексту Гулака переклав цю поему російською мовою Олександр Навроцький (1823–1892), теж засланий член Кирило-Мефодіївського братства, український поет [Марченко 2001, *366*]. Народився Навроцький, як і Гулак, у Золотоніському повіті Полтавської губернії, помер у Буйнакську (тоді Темір-Хан-Шура). До того ж доводився М. Гулакові двоюрідним братом. Він цікавився історією і культурою народів Кавказу. Йому належить рукописна збірка (зберігається в Тбілісі) "Аварські, казикумукські, чеченські і кумикські пісні". Сам же Гулак, крім того, написав статтю "Про народну творчість тюркських інородців".

Останні роки свого життя як професор Азербайджанського університету – з 1919 року – провів у Баку відомий кавказознавець, українець за походженням, Лев Лопатинський (1842–1922). За його редакцією вийшло 25 томів "Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа". Він займався переважно кабардинською і кумикською мовами, але у своїх дослідженнях не раз звертався і до мови азербайджанської [Памяти Л. Г. Лопатинского… 1925, *371–372*].

А відомий знавець запорозького козацтва акад. Д. Яворницький у 1893 р. видав у Ташкенті "Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях" (200 сторінок). Він побував у Центральній Азії теж не по своїй волі.

Наприкінці XIX ст. на наукову арену виступив наш найвідоміший сходознавець світового масштабу акад. А. Ю. Кримський (1871–1942). Вже тоді він присвятив чимало уваги Нізамі. Перша його робота про славетного азербайджанця з'явилася в Енциклопедичному словникові Брокгауза і Єфрона у 1897 році, а потім він писав про нього у всіх своїх "Історіях Персії та її літератури".

У 1930 році виходить праця А. Кримського "Тюрки, їх мови та літератури", випуск 2, присвячений якраз мовам. Ця робота була своєрідним продовженням і розвитком його розлогої статті "Турецкие наречия и литературы" в словникові Брокгауза і Єфрона (т. 34), що вийшов 1902 року [Кримський 2010]. У своїх дореволюційних працях А. Кримський виступав проти "обрусительської" політики царського уряду, проти намагань тримати мусульманські народи Росії в темряві неуцтва. Про це йдеться, зокрема, в його статті "Школа, освіченість і література у російських мусульман", що з'явилася в "Этнографическом обозрении" у 1904 році. Величезну ерудицію, бездоганне володіння неосяжним історичним матеріалом-джерелами продемонстрував А. Кримський у двох своїх дослідженнях з історії давнього Азербайджану: "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана, (классической Албании), (Кабала)" і "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) (Шеки)". Ці праці змогли побачити світ завдяки тому, що вони були опубліковані поза межами України [Крымский 1934; 1938].

У зв'язку з ювілеєм Нізамі Азербайджанський філіал АН СРСР замовив А. Кримському роботу про великого сина азербайджанського народу. Академіка якраз частково реабілітували і дали змогу нормально працювати. Хоча йому було важко і ніколи, він все ж таки погодився і перед самим початком війни надіслав рукопис у Баку, завдяки чому він зберігся, бо інакше міг би згинути під час воєнної завірюхи або під час арешту невдовзі. Війна, арешт і смерть академіка Кримського в тюрмі перешкодили публікації

підготовленої ним унікальної праці. У повоєнні роки вийшла у світ тільки перша глава заголовком "Низами и его изучение" у збірці "Низами Гянджеви" (Баку, 1947), і то в скороченому вигляді і з грубими друкарськими помилками, "не присущими трудам всегда дотошного А. Е. Крымского", як зазначав пізніше азербайджанський вчений Газанфар Алієв [Алиев 1981]. Книга вийшла повністю тільки 1981 року в Баку і дістала високі оцінки як в СРСР, так і за кордоном.

До вивчення тюркських народів до революції докладав зусилля також такий пов'язаний з Україною вчений, як Ф. А. Щербина (1849–1936), який з 1896-го по 1903 рік керував експедицією для вивчення степових областей Казахстану. Десятитомне зібрання матеріалів експедиції від його імені виходило в Санкт-Петербурзі з 1898-го по 1909 рік і було нагороджене золотою медаллю Російського географічного товариства. Йому належать також значна праця "Киргизская народность в местах крестьянских переселений" (1905) і цілий ряд розвідок про народи Північного Кавказу [Сходознавство і візантологія… 2011, *249–250*].

Відомий мандрівник, дослідник Сибіру та Алтаю, відкривач тангутських текстів П. Козлов у 1928 році був обраний дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН), мабуть, за допомогу в збереженні заповідника Асканія-Нова. Великий внесок у вивчення Центральної Азії зробив майбутній президент ВУАН В. І. Липський. Його дослідження регіону Центральної Азії здобули визнання ще в дореволюційні роки. Про його наукові здобутки автори статті пишуть так: «Загальні наслідки досліджень рослинного світу Середньої Азії В. І. Липський виклав у великих ґрунтовних монографіях – "Матеріали для вивчення флори Середньої Азії" в трьох випусках (1900, 1909, 1910 рр. загальним обсягом 894 с.), "Флора Средней Азии, т. е. русского Туркестана и ханств Бухары и Хивы" також у трьох частинах (1902, 1903, 1905 рр. загальним обсягом 833 с.) та "Горная Бухара" (1902–1905 рр.), чудово ілюстрованих рисунками і оригінальними фотографіями» [Аксіоми для нащадків... 1992, *365*]. За дослідження Гісарського хребта, пишуть автори, В. І. Липському Російським географічним товариством була присуджена премія ім. М. М. Пржевальського. Цікаво, чи пам'ятають про його внесок у вивчення їхнього краю у братніх республіках, як колись казали, Центральної Азії?

У період короткої передишки для українства в 1920-ті роки почали налагоджуватися і стосунки з народами Сходу. У цьому активну роль відігравали вчені-вихідці з України, які волею обставин опинилися в Азербайджані і працювали в Азербайджанському університеті. Важливу роль відіграв О. В. Багрій (1874–1949), автор цікавої розвідки "Шевченко і Схід", що з'явилася в Баку 1929 року. За його редакцією наприкінці 1920-х років вийшла в Харкові збірка оповідань азербайджанських письменників зі вступною статтею під назвою "Азербайджанська література (загальний нарис)" Х. Зейналли. Азербайджанський університет, що створювався в Баку, надіслав запрошення долучитися до цієї справи кільком українським фахівцям, у тому числі Н. Полонській (Василенко), яка не змогла відгукнутися позитивно. А молодий мистецтвознавець В. М. Зуммер (1885–1970) погодився і розгорнув у Баку активну дослідницьку та педагогічну роботу [Циганкова 2005]. Слід особливо відзначити його важливий внесок у вивчення культури Азербайджану і взагалі мистецтва народів мусульманського Сходу. У 1920-ті роки він був професором Азербайджанського університету, а разом з тим активним членом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) та членом Комісії для вивчення історії Близького Сходу, у складі української делегації відвідав Туреччину, де плідно працював, збираючи матеріал для своїх досліджень.

В. М. Зуммер є автором багатьох досліджень з орієнтального мистецтвознавства, серед яких назвемо такі, як "Стилі східної мініатюри" (1927), "Турецькі музеї" (1929), "Про мистецтво турецьких народів (вступні уваги та програма)" (1928), "Азербайджанські кахлі (Пір-Ханека і Аксадам-Баба в Барді)" (1928), "Мистецтво турків-Азері. Історичний нарис" (1928), "Основні риси мистецтва турецьких народів" (1930) та ін. Таким

чином, вчений досить активно входив у коло серйозних фахівців з питань мусульманського мистецтва.

Розгортаючи в ті роки свою роботу, видавництво Української радянської енциклопедії (УРЕ) вирішило створити українсько-азербайджанський, українсько-вірменський і українсько-грузинський словники. У 1932 році було надіслано делегацію на Кавказ, яка провела відповідну роз'яснювальну роботу і попросила сприяння. "Закавказькі організації гаряче підтримали ініціативу УРЕ", – пише А. П. Ковалівський. І далі зазначає: "Отже, взимку 1932–1933 р. азербайджансько-український словник з фразеологією на картках був закінчений" [Ковалівський 1961]. У такому ж стані були й інші два словники.

Нові можливості для вивчення життя тюркських народів відкрилися після революційних зрушень у Росії 1917 р., особливо в період т. зв. "українізації". Велику роль відіграли ідеї М. Хвильового про "азіатський ренесанс", хоч вони й були замішані на утопії про світову революцію. Значний поштовх для свого розвитку дістало сходознавство. У цей час було засновано ВУНАС із філіями в Києві та Одесі, створено Курси сходознавства, які згодом перетворилися на Харківський державний технікум сходознавства та східних мов. Слід відзначити, що в його навчальних планах, крім відомих "класичних мов" Сходу, фігурували періодично також мови народів СРСР: туркменська, таджицька, узбецька. Слухачі направлялися на стажування до республік Центральної Азії. Зв'язки з Туреччиною, Іраном, арабським світом в умовах влади більшовиків були неможливі. Біля початків наукового сходознавства в Харкові стояли такі видатні українські сходознавці, як А. Ковалівський, В. Дубровський, П. Ріттер. Відомий пізніше археолог М. І. Вязьмітіна в складі експедицій АН СРСР працювала на розкопках у Центральній Азії й інформувала про це громадськість України через журнал "Східний світ" [Вязьмітіна 1929].

Відомо, що початок 1930-х років був початком розгрому українського сходознавства, наслідки якого не подолано й досі. Цей розгром розкидав наших вчених по світах, багато з них переховувалися на непомітних посадах у Центральній Азії чи на Кавказі, але, як правило, намагалися продовжувати дослідницьку роботу. Так, на засланні в Мордовії А. П. Ковалівський розробляв питання давньої історії чувашів, результати його досліджень побачили світ вже після війни. В. М. Зуммер після таборів був зачепився в Ташкенті, потім у Баку, К. Берладіна – в Осетії, а Д. Гордєєв продовжував свою дослідницьку роботу в Грузії, працюючи то в школах, то на маленьких посадах.

У післявоєнні роки, коли тюркологія перебувала в занепаді, обіцяв вирости у серйозного азербайджанознавця відомий дисидент Валерій Марченко, якого судили за "подвійний націоналізм": український і азербайджанський. У вироку значилося, що В. Марченка притягнуто "по обвинению по ст. 62, ч. 1 УК УССР, ст. 63, ч. 1 Азербайджанской ССР" [Кочубей 1992; 1992а]. Він помер у в'язничній лікарні. Тюркськими народами України успішно займався відомий вчений О. М. Гаркавець, який нині робить внесок у казахстанську науку. Звичайно, до тюркологічних матеріалів у своїх дослідженнях зверталися багато українських сходознавців, такі як Р. В. Болдирєв, Л. В. Грицик, Я. Р. Дашкевич, В. А. Бушаков, О. І. Галенко, І. М. Дрига, Ф. Туранли та інші. У діаспорі честь української тюркології відстоювали О. Пріцак, В. Дубровський, Є. Завалинський, М. Ждан. Розгортається науково-дослідницька робота в інституціях Криму.

Умови СРСР не дозволили реалізувати потенціал зв'язків українського народу з тюркськими народами для взаємного ознайомлення з наукою і культурою один одного. В Україні сходознавчі студії, в тому числі тюркологічні, в певній мірі відновилися тільки після повернення на батьківщину сходознавця зі світовим ім'ям Омеляна Пріцака і створення в структурі АН Інституту сходознавства, якому було надано ім'я А. Ю. Кримського. На жаль, тюркським народам колишнього СРСР уваги приділяється, як на нашу думку, мало. Спорадично з'являються окремі статті, розвідки; не враховують таке поле діяльності, як колишній радянський Схід. Українські вчені повинні надолужувати прогаяне та активно включати в плани своїх дослідницьких праць відповідну тематику.

ЛІТЕРАТУРА

Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів. Львів, *1992*.

Алиев Газанфар. Вступление // Крымский А. Е. **Низами и его современники.** Баку, *1981*.

Вязьмітіна М. По містах Туркестану // **Східний світ,** *1929*, № 3 (9).

Ковалівський А. П. **Антологія літератур Сходу.** Харків, *1961*.

Кочубей Ю. Азербайджан нашел в нем друга (Памяти Валерия Марченко) // **Бакинский рабочий** (Баку), *29.09.1992*.

Кочубей Ю. За подвійний націоналізм (Пам'яті Валерія Марченка) // **Літературна Україна,** *3.12.1992а*.

Крымский А. Е. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана, (классической Албании), (Кабала) // **Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882–1932.** Ленинград, *1934.*

Крымский А. Е. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) (Шеки) // **Памяти акад. Н. Я. Марра (1864–1934).** Москва – Ленинград, *1938*.

Кримський А. Ю. **Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах.** Т. ІІІ (тюркологія). Київ, *2010*.

Марченко В. Микола Гулак // Марченко В. **Творчість і життя.** Київ, *2001*.

Памяти Л. Г. Лопатинского (Некролог) // **Известия Азербайджанского государственного университета им. В. И. Ленина.** Общественные науки. Т. 4–5. Баку, *1925*.

Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник. Київ, *2011*.

Циганкова Е. Г. В. М. Зуммер (1885–1970) // Кочубей Ю. М., Циганкова Е. Г. **Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. XX ст. В. М. Зуммер (1885–1970).** Київ, *2005*.